

3. „Gyönyörű egy okoskodás!” A tematikus progresszió karikatúrája Molière-nél

SKUTTA FRANCISKA

„No hát ez aztán gyönyörű egy okoskodás!” — mindössze ennyi válaszra méltatja Don Juan Sganarelle hozzá intézett valóságos erkölcsi tirádáját, melyben a szolga arról próbálja meggyőzni gazdáját, hogy végre jó útra kell térnie. Illyés Gyula fordításában ez a gúnyos minősítés „átlátszóbb”, mint Molière megfogalmazásában, hiszen eleve „gyanús”, hogy a pejoratív árnyalatú „okoskodás” itt pozitív töltésű jelzőt kap, ráadásul olyan mondatszerkezetben, amelyet a határozatlan névelő szokatlan helye emfatikussá tesz. Ezzel szemben az eredeti francia szöveg: „*Ô le beau raisonnement!*” (Oh, a szép érvelés!) rejtett iróniával minősíti Sganarelle teljesítményét, ugyanis a *raisonnement* szó tárgyilagosan nevezi meg azt a gondolati-nyelvi aktust — az érvelést —, amelyet Sganarelle igyekezett megvalósítani, s amely akár „szép” (*beau*) is lehet, csak épp az ő esetében nem az. Pedig a szegény szolga ténylegesen *érvelni* kezd, s csak közben csúszik át *okoskodásba*, mert érvelése kisiklik, önmaga karikatúrájává lesz, s így joggal váltja ki Don Juan gunyoros megjegyzését, és egyúttal a néző-olvasó nevetését.

Molière számos esetben él a komikum megteremtésének ilyen eszközeivel, melyek közül két példán kívánom bemutatni a félresiklott érvelés változatait:

– *Dom Juan* (1665), V. felvonás, II. jelenet¹

– *Le Médecin malgré lui* (1666), II. felvonás, IV. jelenet².

Szövegtani szempontból tehát a szereplői dialóguson belül az ún. *érvelő szekvenciát*³ vizsgálom, illetőleg annak molière-i torzításait, melyeknek forrása legtöbbször épp az egyik alapvető szövegszerkesztési eljárás, a *tematikus progresszió* furcsa megbicsaklásaiban keresendő.

¹ Molière, *Dom Juan ou le Festin de Pierre*, in *Oeuvres complètes*, tome II, Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1971, 81–82. Magyarul: *Don Juan vagy a Kőszobor lakomája* (fordította Illyés Gyula), *Molière összes színművei*, I. kötet, Magyar Helikon, 1965, 889–890. — Elemzésemben a címszereplő nevét a szokásosabb *Don Juan* helyesírással említem.

² Molière, *Le Médecin malgré lui*, *ibid.*, 244–246. Magyarul: *Botcsinálta doktor* (fordította Kazinczy Ferenc, átdolgozta Illyés Gyula), *ibid.*, II. kötet, 1966, 144–146.

³ A szekvenciátípusok leírására ld. Adam, Jean-Michel 1992. *Les Textes: types et prototypes*. Paris: Nathan, főképp „Le prototype de la séquence argumentative”, 103–126.

Mivel a választott példaszövegekben a tematikus progresszió általában nem mutat feltűnő különbségeket a francia és a magyar változatban, a jelenségeket az egyszerűség kedvéért a magyar fordítás alapján elemzem. Amennyiben mégis felfedezhető itt-ott jelentősebb eltérés — mint ez a *Don Juan*-részletből kiviláglik —, mindkét szövegváltozatot vizsgálom, ekkor ugyanis az eltéréseket a két nyelv mondatszerkesztési sajátosságai magyarázzák.

A két jelenet rövid ismertetése

A *Don Juan* kérdéses jelenetében két szereplő van a színen, Don Juan és Sganarelle, miután épp távozott Don Juan apja, Don Luis. Sganarelle a jelenet kezdetén lelkendezve üdvözli gazdája megtérési szándékát, melyet annak apjához intézett iménti ájtatos szavaiból vélt kiolvasni. Don Juan azonban percek alatt lehűti ezt a balga lelkesedést: eszébe sem jutna megváltozni, minden csak képmutatás volt, hiszen az élet így kényelmes és kellemes, ezért aztán — mint mondja — „akinek van esze, az alkalmazkodik korának bűneihez”. A megbotránkozott Sganarelle erre szörnyülködve kiált fel:

Jóságos ég, mit hallok! Még csak az hiányzott, hogy képmutató is legyen, most már teljes a kép, ez már igazán teteje az istentelenségnek. De ez már engem is kihoz a sodromból, uram, nem állhatom meg szó nélkül. Tegyen velem azt, amit akar, üssön meg, csapjon agyon, végezzen ki, ha tetszik, de ki kell mondanom, ami a szívemet nyomja, hűségesen szolgálom, hozzátartozik ahhoz az is, hogy őszintén beszéljek. Tudja meg, nagyságod, hogy [...]

Majd pedig megállás nélkül belevág a „nagy monológba”, mely önmagában véve komikus, ugyanakkor — szembeállítva Don Juan előbbi, a maga szempontjából logikus érvelésével — még szánalmassá is válik.

A *Botcsinálta doktor* vizsgált jelenete valamivel hosszabb és mozgalmasabb: a színen lévő hat szereplő közül öt szóhoz is jut, bár közülük egy, Katica csak artikulálatlan hangokat hallat. Ő ugyanis — mint apja, Kutyesics elmondja — váratlan hirtelenséggel (hogy, hogy nem, épp esküvője előtt) megnémult, s most a szegény lány és az aggódó apa a messze földön híres doktortól, Rigó Jonathántól (az eredetiben történetesen az ő neve is Sganarelle) várják a baj sürgős orvoslását, miközben a három szájtáti közül kettő, Babos Gyurka és Sára asszony⁴ időnként hangosan álmélkodik a doktor tudományán, aki itt az érvelés-

⁴ A nevek magyarítása szinte túlzottan „sikerés”, az eredeti nevek ugyanis sokkal hétköznapibbak: Rigó Jonathán = Sganarelle, Kutyesics = Géronte, Katica = Lucinde, Babos Gyurka = Lucas, Sára asszony = Jacqueline, valamint egy szótlán inas, Miklós = Valère. Sganarelle egyébként több Molière-darab visszatérő alakja.

„Gyönyörű egy okoskodás!” A tematikus progresszió karikatúrája Molière-nél

nek az előzőtől meglehetősen különböző módját alkalmazza a lány apjával folytatott hosszabb párbeszéde során. — Nagyjából ennyi, amit a jelenlévők felfognak a helyzetből, a néző/olvasó azonban tudja, hogy a „doktor” valójában egyszerű favágó, akiről elterjedt az a tévhit, hogy kiváló doktor, ő pedig — látva a tekintélyes anyagi hasznot — mindent elkövet, hogy az emberek ki ne gyógyuljanak ebből a tévedésükből. Ami viszont a sajtáságos megnémulást illeti, azt még a néző/olvasó sem tudja, csak sejti, hogy Katica a legjobbkor „némult meg”, elkerülve így egy kényszerű házasságot, hogy aztán a darab végén, szíve választottjának megjelenésekor hirtelen „visszanyerje” beszédképességét.

A két jelenet szerkezetének összehasonlítása

A két eltérő érvelés több szempontból hasonló szerkezetű jelenetekben valósul meg. Ha ugyanis eltekintünk a *Botcsinálta doktor* néma vagy csak ritkán és röviden megszólaló, „kívülállóként” jelen lévő szereplőitől, a dialógust — ugyanúgy, mint a *Don Juan* jelenetében — két férfi szereplő folytatja egymással, akik között mindkét darabban szoros függőségi viszony áll fenn: az utóbbiban a kor és a műfaj szabályai szerint gyakori úr-szolga viszony, az előbbiben pedig a Molière által többször is metsző gúnnal ábrázolt orvos-beteg viszony (jelen esetben ugyanis az apa átveszi lánya helyett az orvosnak kiszolgáltatót beteg szerepét). Mindkét függőségi viszony elvben szokványos helyzetek és szokványos beszédaktusok egész sorát teremthetné, itt azonban mindkét esetben nem szokványos beszédhelyzetek állnak elő: az egyébként könnyen meghunyászkodó szolga nyíltan bírálja ura életvitelét, míg másutt áldoktor „rendel”, vizsgál álbeteget, s annak álbetegségére keres — sőt talál — álokat és álmagyarázatot.

A bírálat és az okfejtés természetesen érvelés formájában hangzik el, amely mindkét jelenetben kellő súlyt is kap: Don Juan és Sganarelle között felfüggesztődik a dialógus, mert Sganarelle szinte erőszakkal magához ragadja és magánál tartja a szót, míg Don Juan hűvös nyugalommal hallgat; a „doktor” pedig a kezdetben kiegyensúlyozottnak mondható kérdés-felelet sort egyre gyakrabban szakítja meg hosszas magyarázataival, alig engedve szóhoz jutni a „pácienssé” előlépett apát. Ezen a mennyiségi szemponton túl a két érvelés jelentőségét a dialóguson belül tovább növeli azok tartalmi súlya: egyfelől az orvoslásra, a betegség megértésére vonatkozó tudományos érvelés elvben széles körű és elmélyült ismereteket feltételez; másfelől az életvezetésre vonatkozó morális-filozófiai érvelés eljuthat — mint Sganarelle gondolatmenetében — az élet végső kérdéseinek feszegetéséhez, az élet-halál, üdvözülés-elkárhozás fogalmainak tisztázásához.

Ha mindez mégsem egészen így történik, annak fő oka az érvelők — s részben hallgatóságuk — hozzá nem értése, felkészületlensége, hiszen egyikük sem jártas a tudomány, illetőleg a filozófia kérdéseiben, sem pedig az érvelés művé-

szetében, következésképp teljesítményük csak nevetésre ingerelhet. Itt azonban a nevetés forrása más és más, ugyanis lényeges különbség mutatkozik magában a két érvelő szekvenciában, azok belső szerkezetében, közelebbről az érvelés tematikus progressziójában.

Tematikus progresszió a két érvelő szekvenciában

A tematikus progresszió Daneš óta számon tartott fajtái, úgy tűnik, bizonyos természetességgel kapcsolódnak az egyes szekvenciatípusokhoz. Eszerint az elbeszélő szekvencia az állandó témájú haladást, a leíró szekvencia inkább az ún. „derivált témák” szerinti haladást részesíti előnyben, míg az érvelő szekvenciához legjobban az egyenes vonalú előrehaladás, a *lineáris progresszió* illik, mert ennek a szerkezete — minden új réma közvetlenül témává válása — hűen tükrözi a lépésről lépésre haladó logikus gondolatmenetet.⁵ A két Molière-részletben tehát alapvetően lineáris progresszióra számíthatnánk (megengedve a progresszió típusainak bizonyos mértékű keveredését)⁶, azonban mindkét érvelés eltér ettől a mintától: az egyik — Sganarelle monológja — túl mereven értelmezi a linearitás szükségességét, a másik viszont az ellenkező végletbe csap át, ahol már szinte semmiféle szerkesztési elv nem érvényesül. Ez a fontos szerkezeti különbség megkívánja, hogy az eddig együttesen tárgyalt szövegeket a továbbiakban egyenként is megvizsgáljuk, kezdve a laza szövésszerű „tudományos” érveléssel.

Botcsinálta doktor

Eltékintve a „doktor” kényszer szülte handabandázásától az érvelés lazaságának ebben a jelenetben van tisztán objektív alapja is: ellentétben Sganarelle monológjával, amely a szöveggörnyezettől független önálló darabbá válik, a „doktor” érvelése a „pácienssel” folytatott dialógus keretében történik, s így nem függetleníthető a partner spontán viselkedésétől, a beszélgetés során adódó váratlan fordulatoktól és kitérőktől. A viszonylag hosszúra nyúló „konzultációból” mégis elhatárolhatunk egy szakaszt, amely a betegség megnevezésével kezdődik — az apa bejelenti, hogy szegény gyermeke „elnémult” — és a kiváltó ok megnevezésével végződik: „Nos épp ez okozza

⁵ Szekvenciatípus és tematikus progresszió összefüggéséről ld. Riegel, Martin–Pellat, Jean-Christophe–Rioul, René 1994. *Grammaire méthodique du français*. Paris: PUF. 608–610.

⁶ A František Daneš által felállított, öt fő típusból és azok változataiból álló tipológia alkalmazásával Elisabeth Gülich és Wolfgang Raible egy rövid Brecht-szöveg elemzésén kimutatta a típusok váltakozását, keveredését egyetlen szövegen belül. Vö. Gülich, Elisabeth–Raible, Wolfgang 1977. *Linguistische Textmodelle*. München: Wilhelm Fink. 75–85.

„Gyönyörű egy okoskodás!” A tematikus progresszió karikatúrája Molière-nél

lánya némaságát”.⁷ E két határpont között valamivel több mint negyven megszólalás található, közülük elenyészőek a „kívülálló” rajongó bekiabálásai; a „doktor” és a „páciens” viszont egyenlő arányban, egyenként mintegy húsz alkalommal szólal meg, ami azonban nem jelenti kettőjük egyenlő részvételét a párbeszédben, mert a „doktor” egyre hosszabb fejtegetésekbe, sokszorosan összetett mondatokba bonyolódik, míg a „páciens”, mint egy megszeppent kisdíák, a végén már csak egyszavas mondatokkal („*Igenis.*”; „*Figyelek.*”) meri hangját hallatni. A „doktornak” tehát bőven volna ideje kideríteni a betegség okát s azt érthetően elmagyarázni az érintetteknek. Mi történik ehelyett?

A betegség első (az apától származó) megnevezése után a „doktor” néhány kérdést tesz fel a beteg általános állapotára vonatkozóan, majd a betegség megnevezése utáni 16. replikában (emlékezhetünk, hogy az összes megszólalásnak majdnem a felénél tartunk!) orvosilag és szövegtanilag egyaránt meglepő kijelentést tesz:

Ez a pulzus azt mutatja, hogy a kisasszony megnémult.

Hogy ezt mint új információt jelenti be, mi sem bizonyítja jobban, mint a jelenlévők elragadtatott kiáltozása:

*Az úr mindjárt kitalálá.
Mint kitalálá egyszerre, mi baja!*

Pedig az információ gyarapodása eddig a nullával tekinthető egyenlőnek, s ezt a „doktor” újabb jeles megszólalása nyomatékosítja:

kijelenthetem, hogy ennek a lánynak az a baja, hogy néma.

Itt lezárul a dialógus első fele, amelyet — a tematikus progresszió szempontjából — a progresszió hiányával, az egy helyben topogás jelenségével jellemezhetünk, szakszerűbben szólva (és az „állandó témájú” progresszió analógiájára) nevezhetnénk talán így: *á l l a n d ó r é m á j ú s z e r k e s z - t é s*. A némaság újra meg újra történő állítása ugyanis látszatra új információt közöl — ezt a látszatot kelti a mondat szerkezet: *azt mutatja, hogy ..., az a baja, hogy ...* —, azonban ez az állandósult réma soha nem válik *t é m á v á*, amellyel kapcsolatban végre valóban új információt közlő állítások következ-
nének.

⁷ A két kijelentés együtt formálisan emlékeztet az érvelő szekvencia *kiinduló állítás* → *konklúzió* felépítésű alapszerkezetére. Vö. Adam 1992: 104.

A betegség „sikerese” megállapítása után a dialógus második fele a betegség okainak magyarázatára irányul. A „doktor” eddigi viselkedéséből érezhető, hogy épp ezt szeretné elkerülni, de a kissé türelmetlenkedő „páciens” nem hagyja magát, többször is kérdi az okot:

*Igen de [...] mitől van? [...] De miért [...]? Az okát [...] De miért [...]?
Arról szeretném az úr ítéletét is érteni.*

A „doktor” első két válasza még mindig az *állandó rém* stratégiáját alkalmazza, de az előzőkhöz képest megújítva annyiban, hogy az eddig csak pusztán ténymegállapítást (vagyis hogy a lány *néma*) a tény magyarázatává nemesíti, midőn a 'némaság' fogalmának egyre bonyolultabb parafrázisát adja:

Az onnan jő, mert elállott a szava, az onnan ered, mivel nyelve akadályoztatva van a beszéd gyakorlásában.

Amikor azonban a tautológia már nem fokozható, de a „páciens” még mindig erősködik, a „doktor” stratégiát vált, s ezúttal valóban új irányt szab az érvelésnek. Csakhogy ez az új irány nem az érvelés belső logikájából adódik (annak híján nem is igen adódhat), hanem két, attól független eljárás egyre erőszakosabb alkalmazásából, melyek egyrészt a külső tekintélyre történő hivatkozás, másrészt az érvelés menetére vonatkozó megjegyzések.

A tekintélyekre hivatkozás és az, hogy a „doktor” önmagát is ebbe az osztályba sorolja, egyszer már előfordult egy rövid megjegyzés erejéig a dialógus első felében: *Mi nagy medicusok, mi már eleve tudjuk a dolgok állását*, azonban a dialógus második felében, amikor a „hitelesség” érdekében már nagyobb szükség van rá, az ilyen hivatkozások szinte elárasztják a szöveget, előbb még csak *a medicinai kar elsőrendű lumenjei*, majd a legfőbb tekintély, a Molière-nél gyakran idézett *Aristoteles* is megjelenik egy erőteljes fokozás keretében:

Aristoteles [...] Az pedig igen nagy ember volt. [...] Egészen nagy ember. [...] Olyan nagy ember, hogy még nálam is nagyobb volt ennyivel, fejezi be a „doktor”, s hozzá „könyékből fölemeli karját”.

A tekintély azonban nemcsak személyekben testesül meg, hanem a be nem avatottak számára elérhetetlen tudásban is, s ez — ismert tekintélyes személyek fogytán — újabb lendületet ad az éppen elakadóban lévő érvelésnek:

[...] váporok fölszállnak a betegség zónáiba, hogy ott ... hogy úgy mondjam ... ízé ... Tetszik érteni latinul? [...] Semmit sem tud latinul?

„Gyönyörű egy okoskodás!” A tematikus progresszió karikatúrája Molière-nél

A „páciens” nemleges válasza végérvényesen megszünteti a „doktor” pillanatnyi megtorpanásait, elindítva ezzel az ügyesen kicsavart „latin”, „görög” és „héber” műszavak valóságos lavináját, majd egyenesen az anyanyelven kifejezett zagyvaságok áradatát (*a gázszerű gőzölmények, illetve gőzszerű gázolványok gőzállománya*), s ha kezdetben a látszólagos haladás ellenére az érvelés helyben járt, most utolérhetetlen sebességgel halad előre — látszólag.

Az érvelés megfelelő haladásának látszatát és meggyőző voltát hivatott ugyanis kelteni és fenntartani egy sor, magára az érvelésre vonatkozó *m e t a - a r g u m e n t a t í v* megjegyzés. Az egyre magabiztosabb „doktor” mind sűrűbben és változatosabban alkalmazza az érvelés szakszókincsét, az argumentatív kötőelemektől (*mivelhogy, tehát, minthogy, és mivel*) az ok-okozati viszonyokat, a logikai következtetést kifejező igékig és főnevekig (*okozza, indító oka, előidézi, innen az következik*). De nem maradnak el a saját előadására vonatkozó belső utalások (*azaz másképpen, mellyekről már feljebb szóllék, a mondott ...*, s mindenekelőtt: *térjünk vissza okfejtésünkhöz*)⁸, sem pedig a „páciens” figyelmét egyre sürgetőbben követelő felszólítások:

Jól megértse az úr, amit mondom, jól figyelmezzon [...] tessék jól megérteni, kérem [...] erre tessék most különösképpen figyelni ...

A töltelékszavak, valamint „gőzölmények és gázolványok” ezen áradatán átevíckélve végül látszólag révbe érünk, mert elhangzik a megfellebbezhetetlen konklúzió:

Nos épp ez okozza lánya némaságát.

S itt mutatkozik meg végképp a tematikus progresszió látszólagossága, vagyis hiánya, ugyanis a magyarázat során fellépő erőltetett progresszió teljességgel követhetetlen, s az egyedüli információ, amely mindebből felfogható és megjegyezhető, nem más, mint amit az apa az első perctől kezdve állított: szegény gyermeke *elnémult*.⁹

Don Juan

Mivel Sganarelle monológja aprólékosabb figyelmet igényel, teljes egészében közlöm annak itt elemzendő érvelő szakaszát, amely egyébként közvetlenül követi a már idézett bevezető mondatokat. Bár az elemzés eredményeit továbbra

⁸ A francia eredetiben a megfelelő *raisonnement* szó kétszer is szerepel: *Pour revenir donc à notre raisonnement és comprenez bien ce raisonnement, je vous prie.*

⁹ Az információ változatlansága még nyomatékosabban jelenik meg a francia szövegben, ahol egyetlen ismétlődő mondat fejezi ki, hogy *az ön lánya néma (votre fille est muette)*.

is elsősorban a magyar szövegen mutatom be, jelen esetben célszerű lesz megvizsgálnunk bizonyos különbségeket a francia és a magyar mondat- és szövegszerkesztésben. Ezért a részletet mindkét nyelven idézem, a könnyebbség kedvéért megszámozva a progresszió egységeit, azaz a téma és réma közé eső egy vagy több tagmondatnyi szakaszokat, melyeknek határait a réma → téma átmenetek képezik.

Sachez, Monsieur, que tant va la cruche à l'eau qu'enfin elle se brise; et comme dit fort bien cet auteur que je ne connais pas, [(1) l'homme est en ce monde ainsi que l'oiseau sur la branche; (2) la branche est attachée à l'arbre; (3) qui s'attache à l'arbre suit de bons préceptes; (4) les bons préceptes valent mieux que les belles paroles; (5) les belles paroles se trouvent à la cour; (6) à la cour sont les courtisans; (7) les courtisans suivent la mode; (8) la mode vient de la fantaisie; (9) la fantaisie est une faculté de l'âme; (10) l'âme est ce qui nous donne la vie; (11) la vie finit par la mort; (12) la mort nous fait penser au Ciel; (13) le Ciel est au-dessus de la terre; (14) la terre n'est point la mer; (15) la mer est sujette aux orages; (16) les orages tourmentent les vaisseaux; (17) les vaisseaux ont besoin d'un bon pilote; (18) un bon pilote a de la prudence; (19) la prudence n'est point dans les jeunes gens; (20) les jeunes gens doivent obéissance aux vieux; (21) les vieux aiment les richesses; (22) les richesses font les riches; (23) les riches ne sont pas pauvres; (24) les pauvres ont de la nécessité, (25) nécessité n'a point de loi; (26) qui n'a point de loi vit en bête brute;] et par conséquent, vous serez damné à tous les diables.

Tudja meg, nagyságod, hogy addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik, és ahogy igen helyesen mondja az az író, már nem is tudom melyik, hogy [(1) az ember olyan a világon, mint a madár az ágon; (2) az ág meg a fából hajt ki; (3) ami a fából hajt ki, jó elv szerint él; (4) a jó elvek többet érnek, mint a szép szavak, (5) a szép szavak az udvarnál járnak; (6) az udvarnál járnak az udvaroncok; (7) az udvaroncok követik a divatot; (8) a divat csupa szeszély, (9) a szeszély a lélekben terem; (10) a lélek az, ami életet ad belénk; (11) az élet vége a halál; (12) a halál az eget juttatja eszünkbe; (13) az ég a föld fölött van; (14) a föld nem tenger; (15) a tengeren viharok járnak; (16) a viharok dobálják a hajókat; (17) a hajóra jó kormányos kell; (18) a jó kormányos óvatos; (19) a fiatalok nem óvatosak; (20) a fiatalok engedelmeccsel tartoznak az öregeknek; (21) az öregek szeretik a gazdagságot; (22) a gazdagság gazdaggá teszi az embert; (23) a gazdagok nem szegények; (24) a szegények szükségét látják; (25) a szükség törvényt bont; (26) aki törvény nélkül él, az úgy él,

„Gyönyörű egy okoskodás!” A tematikus progresszió karikatúrája Molière-nél

mint az állat;] s következésképpen nagyságodat az ördög sem menti meg a pokoltól.

A „doktor” példaértékű hablatyolásával szemben a szolga érvelése tömör és szigorúan felépített szöveg benyomását kelti. Sganarelle — az egyetlen hatalmas összetett mondatba sűrített gondolat kifejtése során — olyan következetesen alkalmazza a lineáris progresszió szerkesztési elvét és eljárását, mintha a retorikában tanulta volna az epiké használatát s annak a *Maté evangéliuma* elején található híres példáját:

Ábrahám nemzé Izsákot; Izsák nemzé Jákóbot; Jákób nemzé Júdát és testvéreit ...

Pusztán formai szempontból egyébként az eredeti szöveg valóban hibátlanul tesz eleget annak a követelménynek, hogy minden új téma az őt közvetlenül megelőző rémából keletkezzék; a magyar változatban viszont egy helyen, a 19. egységben a fordító más megoldást választott, és ezzel a 18. és 19. egység között az előző rémában nem képviselt új témát vezet be, amely viszont a 19. és 20. egység közötti állandó témájú haladás alapja lesz:

(18) un bon pilote a de la prudence; (19) la prudence n'est point dans les jeunes gens; (20) les jeunes gens doivent obéissance aux vieux,

(18) a jó kormányos óvatos; (19) a fiatalok nem óvatosak; (20) a fiatalok engedelmisséggel tartoznak az öregeknek.

A különbséget bizonyára nem a fordítás lazasága okozza, hanem valószínűleg a két nyelv eltérő mondat szerkesztési szabályrendszere, ugyanis a (19) francia mondat (pontosabban tagmondat) szórendje (alany – állítmány – határozó) teljesen semleges téma-réma szerkezetű kijelentést ad, míg a szórendileg szöveghű fordítások mind bizonyos mértékű kiemelés és esetleg implicit jelentést hordoznak: *óvatosak nem a fiatalok* [hanem az öregek], / *óvatosság nincs a fiatalokban* / *óvatosság nem a fiatalokban van* [hanem az öregekben] / *az óvatosság nem a fiatalok sajátja* [hanem az öregeké] / *az óvatosság nem sajátja a fiataloknak*. Eltekintve attól, hogy az utóbbi változatok nemigen hangozhatnak el Sganarelle szájából¹⁰, úgy tűnik, hogy egy tulajdonságot jelölő szó (különösen melléknév, de képzett főnév

¹⁰ Az egyetlen igazán választékos kifejezés: (20) *a fiatalok engedelmisséggel tartoznak az öregeknek* valószínűleg nem Sganarelle saját fogalmazása, hanem pusztán ismétlése annak, amit egy szolga nap mint nap hallhat: *a szolga engedelmisséggel tartozik urának*.

is) kevésbé szerepelhet témaként, vagy ha mégis, ahhoz a magyarban speciális beszélői szándék és a franciáétól eltérő szövegkörnyezet társul. Ezeknek a jelölt szerkezeteknek az elkerülésére kínálkozott a fordító számára a (19) *a fiatalok nem óvatosak* megoldás, amely így a maga semlegességében végül is jobban tükrözi az eredetit, és éppen természetességénél fogva nem töri meg zavaróan a tagmondatok szabályos egymásra következését; ráadásul ehhez hasonló egyszerű tagadó szerkezet másutt is előfordul a monológban: (14) *a föld nem tenger*, (23) *a gazdagok nem szegények*.

Végeredményben a magyar fordítás akkor közelíti meg legjobban a francia eredetit — s így az egyenletes lineáris progressziót —, amikor a legalapvetőbb mondat szerkezeteket mutatja. A francia mondatokban ugyanis gyakran a létige (*être* ragozott alakjai *est*, *sont*) köti össze a témaként működő alanyt és az állítmány rémát tartalmazó névszói részét, és ugyanakkor néhány más ige is helyettesíthető lenne az egyszerű létigével: (4) *les bons préceptes valent mieux que les belles paroles* → *sont* (a jó elvek *jobbak*, mint a szép szavak); (5) *les belles paroles se trouvent à la cour* → *sont* (a szép szavak az udvarnál *vannak*). Hasonlóan köznapi és a téma-réma felosztás szempontjából is egyszerű az alany – igei állítmány – tárgy szerkezet: (7) *les courtisans suivent la mode*, (16) *les orages tourmentent les vaisseaux*, (21) *les vieux aiment les richesses*.

Talán az egyetlen eset, amelyben a magyar szerkezet a kevésbé feltűnő, a (6) egység: *az udvarnál járnak* [= vannak] *az udvaroncok*, melynek francia eredetijében (*à la cour sont les courtisans*) a mondat élén álló helyhatározó + létige + határozott alany szerkezet szokatlan, s itt indokolatlanul jelölt.¹¹ De talán épp egy ilyen erőltetett szerkezet világít rá arra, hogy ez a lineáris progresszió elsősorban formális, mechanikusan követi az AB → BC → CD ... sémát, és nem a mondatok által ábrázolt valóság természetes menetét, összefüggéseit tükrözi (ahogy teszi ezt az Ábrahám nemzetségéről szóló bibliai részlet). Az ilyen kusza, ide-oda ugráló gondolatmenetet szokta a francia a képszerű *du coq à l'âne* (a kakasról a számarra) kifejezéssel illetni, s valójában ez jellemzi Sganarelle látszólag szabályosan előrehaladó érvelését is.

Mindezek ellenére azt viszont nem állíthatjuk, hogy ebben az érvelési kísérletben az elemek teljes összevisszaságban követnék egymást, sőt — a „doktor” zagyva beszédéhez képest — Sganarelle gondolataiban van bizonyos összetartó erő. Ki ne tekintené értelmes, józan megállapításnak a következőt: (17) *a hajóra jó kormányos kell*; (18) *a jó kormányos óvatos*, vagy ne találná ígéretesnek a poétikus kiinduló állítást, illetve az ember és természet kapcsolatának várható kifejtését: (1) *az ember olyan a világon, mint a madár az ágon*; (2) *az ág meg a*

¹¹ Szokásosabb megoldások: *les courtisans sont à la cour* (az udvaroncok az udvarnál vannak) vagy *à la cour, il y a des courtisans* (az udvarnál udvaroncok vannak).

„Gyönyörű egy okoskodás!” A tematikus progresszió karikatúrája Molière-nél

fából hajt ki? Csakhogy a következő megállapítás már inkább meghökkentő: (3) *ami a fából hajt ki, jó elv szerint él*, s ezután egyre nehezebb logikus, szükségszerű tartalmi kapcsolatot találni az egyes egységek között, melyek inkább véletlenszerű és fura képzetársítások révén követik egymást. Egy-két helyen ugyan még felfedezhető az asszociáció természetes alapja, a dolgok közötti *é r i n t k e z é s*: *madár – ág – fa; tenger – vihar – hajó – kormányos*. Máskor azonban (s ez a gyakoribb eset) a képzetársítás alapja *k ö z h e l y*, *r é s z i g a z s á g* olyasmivel kapcsolatban, amit Sganarelle csak hallomásból ismerhet: *az udvar és az udvaroncok – elvtelen szép szavak, divat, szeszély*; megint máskor — egyes közhelyszerű *e l l e n t é t p á r o k b a n* — a túl merev gondolkodás nyilvánul meg: *ég – föld, élet – halál, öreg – fiatal, gazdag – szegény*.

Ha Sganarelle csak ennyi témával beérné, már az is sok lenne egy átlagos szöveg haladási sebességéhez képest, ő azonban az asszociációk egyes típusaiban az eddig említett példáknál is messzebbre merészkedik. Gondolatainak bakugrásai közben *é r i n t k e z é s t* fedez fel össze nem illő, *k o n k r é t* és *a b s z t r a k t* dolgok között: (3) *ami a fából hajt ki, jó elv szerint él*, vagy egyetlen dolog kétféle szemléletét, egy szó két jelentését világítja meg önkéntelenül, minden átmenet nélkül: (12) *a halál az eget juttatja eszünkbe* (vallási értelemben); (13) *az ég a föld fölött van* (konkrét, fizikai értelemben). A közhelyszerű lexikai ellentétpárokból pedig időnként átlép *s z i n t a k t i k a i* *t a g a d á s b a*, ami vagy tautológiához vezet: (23) *a gazdagok nem szegények* (vagyis 'a gazdagok gazdagok'), vagy olyan egyszerre igaz és abszurd kijelentést eredményez, mint (14) *a föld nem tenger*, amire a végtelen számú lehetséges *a föld nem X* kijelentés közül csak azért volt szükség, hogy az „érvelés” eljusson a tengeri viharokon úrrá levő kormányoshoz, aki bizonyára már elég öreg ahhoz, hogy gazdagságában ne lásson szükségét, így nem él törvény nélkül, s nem is fog elkárhozni, mint egyesek ... De ahhoz, hogy ezt a „teleologikus” szerkesztést teljes mélységében megértsük, lehet, hogy a szöveget inkább visszafelé kellene olvasnunk.

Ez a túlhajtott és mégis ugráló, meg-megszakadó linearitás végül felborítja a szöveg egyensúlyát. A háttérben érezni lehet ugyan valamilyen egységesítő szándékot, eszmét — hiszen az érvelés minden egyes lépése azt sugallná, hogy az embernek (s főleg egy Don Juan-félének) önmagánál nagyobb, szilárdabb tekintélyekhez kell igazodnia¹² —, azonban az egész mégsem lesz koherens, Sganarelle a megvalósításban csak rövid távú, két-három lépést átfogó koherenciára képes. Ráadásul érvelése nemcsak belső szerkezetében széteső, hanem elszakad a keretül szolgáló alaptételtől (a közmondástól) és az általánosságok

¹² A tekintélyre hivatkozás (itt is!) már a szövegrész elején, a *közmondás* — vagyis az ősi bölcsesség — és az *író* említésekor megjelenik.

után hirtelen második személyűre váltó, vésztjósító konklúziótól, így pedig felesleges is, olyannyira, hogy az erkölcsi lecke állhatott volna ennyiből: *addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik* [nagyságod kihívja maga ellen a sorsot], *s következésképpen nagyságodat az ördög sem menti meg a pokoltól.*¹³

Sganarelle a darab folyamán nem mutatkozik ilyen zavaros elmének, inkább józan, s néha még iróniára is képes, de ez a szellemi erőfeszítés már meghaladja erejét. Szavainak így a cselekményre, ura viselkedésére semmiféle hatása nincs, de nem is lehet, hiszen egy olyan fölényes, öntörvényű szellemet, mint Don Juan sikeresebb érveléssel sem tudna befolyásolni. Monológja azonban írói teljesítményként bravúros, akárcsak a „doktor” szemfényvesztő nyelvi képződményei. És ez a „doktor” Sganarelle ráadásul nemcsak szóbeli elismerésben részesül ...

¹³ Sganarelle itt (a magyar változatban) még egy utolsó badarságot mond, amikor összekever két szólást: *az isten sem menti meg valomitől* és *ördög és pokol!*